

تبیین جایگاه نماز در اسناد بالادستی: یک مطالعه کیفی

محمد رضا قادری^۱، دانش‌آموخته دکتری مطالعات برنامه درسی دانشگاه شیراز، رئیس اداره دوره دوم ابتدایی خراسان

جنوبی، پرسنلی ۳۶۸۱۱۰۷۸

سارا جمالی، دانشجوی دکتری دانشگاه کرمان، پرسنلی ۹۶۰۵۷۰۶۴

حقداد گلچین، کارشناس اداره دوره دوم ابتدایی خراسان جنوبی، پرسنلی ۱۲۳۲۹۲۶۵

مجید قادری، آموزش و پرورش خوسف، پرسنلی ۱۳۰۸۶۴۵۰

چکیده

برای پیشبرد اهداف هر حوزه در نظام اسلامی که هدف آن سربلندی ملت ایران اسلامی است، نیاز به تهیه برنامه‌ای جامع و کامل است تا هر مسئولی با پذیرش مسئولیت با استناد به این برنامه‌ها اهداف موردنظر را پیش ببرد؛ بنابراین توجه ویژه به اسناد بالادستی باید مدنظر بوده و هر موضوعی که در آن اشاره شده باشد با جدیت هرچه بیشتر عملیاتی شود. یکی از این موضوعات که در اسناد بالادستی به آن پرداخته شده، نماز است. هدف پژوهش حاضر نیز تبیین جایگاه نماز در اسناد بالادستی و با روش مطالعه کیفی است. این پژوهش، از منظر هدف کاربردی، از منظر شیوه اجرا توصیفی از نوع تحلیل محتوا و از منظر ماهیت داده‌ها کیفی بود. جامعه پژوهش کلیه اسناد بالادستی و نمونه پژوهش که به شیوه هدفمند گزینش شد ۵ سند بود. آیین‌نامه اجرایی مدارس، سند تحول بنیادین، مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش (ویژه مدارس)، مجموعه مصوبات شورای عالی (برنامه‌های درسی) و نقشه مهندسی فرهنگی کشور اسنادی بودند که بررسی شدند. نتایج حاصل از پژوهش گویای این بود که در نمونه‌های هدفمند اسناد مورد بررسی، اهمیت نماز به صور مختلف اشاره و در کنار آن حتی به جایگاه نمازخانه و سبک و سیاق معماری آن نیز توجه شده است.

واژگان کلیدی: نماز، اسناد بالادستی، کیفی پژوهی

مقدمه

از دیرینه‌ترین زمانی که تاریخ از احوال بشر به یاد دارد، همواره نیایش و نماز، سرلوحه‌ی آیین‌های ریشه‌دار و عمیق در زندگی انسان‌ها بوده است. با این‌که نیایش جنبه‌ی عمومی و فراگیر داشته، باین‌حال، صورت، کیفیت، اوصاف و اهداف آن در همه‌جا یکسان نبوده است، ولی یک امر در همه‌ی عبادت‌ها مشترک است و آن اعتقاد به مخاطبی برتر از بشر است که نیایشگر با او سخن می‌گوید و برای نیایش، دست به دامان او می‌زند. فریضه نماز امری نیست که فقط بنده را به خالق و پروردگارش نزدیک سازد و حلقه اتصال بین عبد و معبود را شدت بخشد و عشق به خدا را در قلب و باطن او

^۱. نویسنده مسئول، ۰۹۱۵۹۶۲۵۴۳۸

زنده سازد بلکه این یکی از آثار و نتایج مطلوبی است که در زندگی نمازگزار ظاهر می‌شود. اثر دیگری که نماز در حیات مسلمین ایجاد می‌کند این است که در عین قرب الهی او را با جامعه انسانی پیوند داده و نسبت به سایر انسان‌ها بلکه تمام هموعانش ولو غیرمسلمان یک فرد مسئول بار می‌آورد؛ و این است روح نماز و تعبد به خدا که هرگز نمی‌گذارد فرد در مقابل خلق خدا بی تفاوت باقی بماند و احساس مسئولیت اجتماعی نداشته باشد. پس در نماز دو اثر عمده نهفته است یکی اثر فردی که موجب نزدیکی او با خدایش می‌گردد و دیگر اثر اجتماعی است که او را در جامعه فرد مسئول بار می‌آورد. یعنی نمی‌شود کسی اهل نماز و عبادت باشد و در عین حال نسبت به جامعه بشری و هموعان خویش هیچ وظیفه‌ای را احساس نکند. نماز، جامع‌ترین شیوه بندگی و ارتباط با خداست؛ میزان پایبندی به آداب و شرایط آن، در تکامل روح و بهینه‌سازی سبک زندگی فردی و اجتماعی انسان مؤثر است. سلامت معنوی نیز حالتی روحانی و دارای مراتب است که از ارتباط قلبی با خدا حاصل شده، زندگی را سالم و هدفمند می‌کند. نماز، اظهار عبودیت و میل و رغبت از سوی بنده نسبت به پروردگار است. از طریق نماز، مؤمن با برون‌ریزی هیجانی خود از همه ناپاکی‌ها و افکار منفی تخلیه شده، به سوی پالایش روانی خود گام برمی‌دارد و نتیجه آن پالایش روحی، سلامت روحی و روانی و جسمی فرد خواهد بود (یوسفی، عبدالکریمی نطنزی و نسائی برزکی، ۱۳۹۸). اقامه نماز در هر شرایطی بر فرد مسلمان واجب است و باعث ایجاد آثار روحی و جسمی در فرد نمازگزار می‌شود (دیانتی و همکاران، ۱۳۹۸). مورخین و باستان‌شناسان علاوه بر این که به جزئیات زندگی و انسان‌های نخستین از طرق مختلف پی برده‌اند این نکته را نیز روشن کرده‌اند که زندگی اجتماعی بشر با اعتقادات مختلفی گره خورده است که این باورها در حقیقت پاسخی است به هدف زندگی یا به تعبیر اخیر معنای زندگی (جلالی، ۱۳۹۹). اهمیت نماز در آموزش و پرورش نیز بر کسی پوشیده نیست. به این مهم در اسناد بالادستی توجه ویژه شده است. لذا جمع‌بندی این موضوع تحت عنوان تبیین جایگاه نماز در اسناد بالادستی، هدف پژوهش حاضر است.

بیان مسئله

نماز کارکردهای گوناگونی دارد که در دین مبین اسلام توصیه شده است و نشان می‌دهد که ساختار عبادی نماز لبریز از رویکردهای مناسب و تأثیرگذار است که الزاماتی برای نماز ایجاد می‌کند. یکی از الزامات صیقل خوردن روان و رسیدن به آرامش روحی، نماز است که خود در زندگی پرزرق و برق امروزه تمرکز بخش و وحدت‌گراست و شخص نمازگزار با ایستادن در برابر قبله و راز و نیاز با معبود بدان دست می‌یابد. تمرکز داشتن باعث بازدارندگی از پریشانی‌هاست و نماز انسان را از انحراف دور نگه می‌دارد. آسیب‌شناسی توجه نکردن به تربیت صحیح نشان داده که کودکان و نوجوانان از فرایض دینی گریزان می‌شوند. برداشتهای شخصی از دین و تعصب‌های کاملاً بیجا به آن باعث می‌شود که فرزندان، دین را امری دشوار و فرایض آن را طاقت‌فرسا تلقی کنند (عبدی، ۱۳۹۹). لذا عدم توجه به نماز موجبات انحرافات و پریشانی فراوانی را باعث خواهد شد. نماز به زندگی آدمی معنا می‌دهد. مسئله معنای زندگی در علوم مختلف مطرح است و از رویکردهای مختلف دینی، معرفت-شناختی، فلسفی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. بسیاری از اندیشمندان غربی بر نقش غیرقابل‌انکار بی‌معنایی در زندگی و رسیدن به پوچی تأکید کرده‌اند (جلالی، ۱۳۹۹)؛ بنابراین عدم توجه به نماز و فلسفه آن نیز، یکی از عوامل پوچی در زندگی افراد است. یکی از سازمان‌هایی که اثر قابل‌توجهی بر این مهم دارد آموزش و پرورش و مدرسه است. نمی‌توان از اثرگذاری مدرسه به‌عنوان خانه دوم دانش‌آموزان اغفال نمود. بررسی اسناد بالادستی و با توجه ویژه‌تر اسناد بالادستی آموزش و پرورش در خصوص نماز این اهمیت را جلوه‌گر کرده و تذکری است در راستای هرچه باشکوه‌تر برگزار کردن نماز. آنچه مورد انتظار پژوهش حاضر است و به عبارتی بررسی جایگاه نماز در اسناد بالادستی. لذا مسئله اصلی این است که به شکل خلاصه جایگاه نماز در اسناد بالادستی با استفاده از روش پژوهش تحلیل محتوای کیفی تبیین گردد.

اهمیت و ضرورت

از نظر اسلام هر چه انسان در مراتب قرب به خدا بالاتر رود، به همان نسبت روحش تکامل می‌یابد. بالاترین مرتبه قرب آنجاست که انسان بین خود و خدا حائلی نمی‌بیند و توجهش از هر چه غیر اوست، منقطع می‌گردد و با تمام وجود، خود را وابسته به خدا می‌داند و درمی‌یابد که هستی حقیقی از آن اوست. تنها راه رسیدن به قرب الهی، عبودیت و بندگی است؛ بدین معنا که انسان تنها یک اراده را در زندگی خویش جاری بداند و آن اراده و خواست خدا است. در بین عبادت‌ها، نماز در تعالی روح از همه مؤثرتر و مفیدتر است. نماز، زیباترین پیوند انسان زمینی با معبود آسمانی و رابطه‌ای مداوم است که سرچشمه و پدیدآورنده همه نیکی‌هاست. نماز خلاصه اصول مکتب اسلام، روشن‌گر راه مسلمانی و نشان‌دهنده مسئولیت‌ها، تکلیف‌ها، راه‌ها و نتیجه‌هاست (زعیم آزاد، ۱۳۹۹). نماز در مکتب انسان‌ساز اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و هیچ عملی از اعمال دینی و افعال عبادی با آن قابل مقایسه نمی‌باشد و اگر خواسته باشیم تعالیم و دستورات دین را درجه‌بندی نموده و مراتبشان را مشخص نماییم نماز در بالاترین درجه و مرتبه تعالیم دینی قرار داشته و از چنان ارزشی برخوردار است که سایر ارزش‌های دینی در عرض آن قرار نمی‌گیرند. اگر درک و معرفت به ارزش نماز برای کسی حاصل گردد هرگز در آن کوتاهی نکرده و یا آن را ترک نخواهد نمود.

در قرآن نیز به اهمیت نماز به کرات اشاره شده است. خداوند در قرآن کریم در بیش از ۱۲۰ آیه در سوره‌های مختلف^۱ درباره نماز، آداب و فضایل آن، سخن گفته و آثار آن را یادآور شده و در پانزده مورد به آن امر نموده است. به‌عنوان مثال خداوند در آیه ۱۴ سوره طه می‌فرماید: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي» نماز را برای یاد من به پا دارید.

از طرفی خواص بی‌ظنیر و خارق‌العاده توصیه‌های دینی بارها و بارها ثابت شده است که تأثیر بسزایی در سلامت جسم و روان دارد، در این میان فواید نماز نیز با آثار بسیار منحصر به فرد جای گرفته است. نماز نه تنها قرب و نزدیکی به خداوند

^۱ در زیر نمونه‌ای از آیات که به اهمیت نماز اشاره دارد و توضیح مختصری درباره‌ی هر آیه بیان شده است:

(۱) ... وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ ... (عنکبوت، ۴۵)

«و نماز به یادار که نماز از فحشاء و منکرات جلوگیری می‌کند و ذکر خدا بزرگتر است.»

در این قسمت از آیه، خداوند به دو ویژگی نخستین، از ویژگی افراد پرهیزکار تصریح کرده و در میان آن همه صفات و ویژگی‌های نیک نماز را بعد از ایمان به غیب ذکر نموده است، بنابراین نماز پس از اصول و اعتقادات، نخستین برنامه‌ی عبادی و عملی است که مورد توجه خداست (محمدی اشتهاردی، ۱۳۷۵: ۱۶).

(۲) وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ (بقره، ۴۵)

«از صبر و نماز کمک بجوئید و آن بسی سنگین است مگر برای خشوع پیشگان.»

(۳) حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ (بقره، ۲۳۸)

«همه نمازها و نماز میانه را مواظبت کنید و برای خدا مطیعانه بیای خیزید.»

(۴) فَإِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلَاةَ فَادْكُرُوا اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِكُمْ فَإِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا (نساء، ۱۰۳)

«و چون نماز را تمام کردید در هر حال چه ایستاده و چه خفته و چه به پهلو خدا را به یاد آورید، این نماز شکسته مخصوص حالت خوف است، پس همین که ایمن شدید نماز را تمام بخوانید که نماز واجبی است که باید مؤمنین در اوقات معین انجام دهند.»

نخستین سخن خدا با حضرت موسی (ع) پس از توحید «قامه‌ی نماز» است و این تعبیر از اوج ارزش نماز حکایت می‌کند. در این آیه از هدف اصلی و اساسی نماز که همان یاد خداست، نیز سخن به میان آمده است (محمدی اشتهاردی، ۱۳۷۵: ۲۰).

(۵) وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَىٰ (طه، ۳۲)

«کسان خویش را به نماز خواندن وادار کن و به کار نماز، شکیبایی به خرج ده. ما روزی دادن کسی را به عهده تو نمی‌گذاریم که تو خود نیز، روزی خور مائی و سر انجام نیک مخصوص پرهیزکاری است.»

در این آیه، پیامبر (ص) علاوه بر اینکه مأمور است تا افراد خانواده‌اش را به انجام نماز دستور دهد، مأمور است در انجام نماز، کمال استقامت را داشته باشد (محمدی اشتهاردی، ۱۳۷۵: ۲۱).

(۶) وَأَنْ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتَقُوا وَهُوَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (انعام، ۷۲)

«(و بگو) که به پای دارید نماز را و از خدا بترسید و او خدائی است که به سویش محشور می‌شوید.»

(۷) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ (بقره، ۳)

«آنها که به عالم غیب ایمان دارند و با نماز که بهترین مظهر عبودیت است خدا را عبادت می‌کنند.»

را برای انسان به ارمغان می‌آورد، بلکه تأثیرات آن در زندگی فردی و اجتماعی انسان نیز بی‌شمار است (ابراهیمیان آملی، ۱۳۸۱). تأثیر مبانی دینی و اعتقادی نماز در نسل نوجوان و جوان با رویکرد نوع آموزش، رابطه مستقیم دارد جامعه به‌عنوان بستر اصلی زندگی اجتماعی باید بسترهای ورود جوانان به مباحث اعتقادی و ازجمله نماز را فراهم کند تا نوجوان با آگاهی و بصیرت راه خود را پیدا کند. در چنین بهره‌گیری، جوان خود به‌عنوان عنصر اصلی در راستای اهداف معنوی جامعه قرار می‌گیرد و جایگاه و مبانی اعتقادی را آموزش می‌دهد. این شیوه که جوان زبان جوان را می‌فهمد بسیار مهم است. وقتی جامعه جوان را با مبانی ساختاری نماز آشنا کرد، نقش والدین دوستان، معلم و مربی مکمل می‌شود و جوان خودبه‌خود راه راست آموزش درست قرار می‌گیرد (عبدی، ۱۳۹۹). به‌طور خلاصه بررسی نماز از منظر اسلام، قرآن و حتی علم گویای اهمیت و ضرورت آن از جوانب مختلف می‌باشد. لذا باید در اسناد بالادستی مخصوصاً اسنادی که مرتبط با آموزش و پرورش است نیز به آن توجه شود. پژوهش حاضر نیز قصد بر بررسی این موضوع در اسناد بالادستی را دارد. مخاطبان پژوهش حاضر کلیه مسئولان صف و ستاد آموزش و پرورش علی‌الخصوص مدیران و معاونان مدارس، دانش آموزان و اولیاء دانش آموزان می‌باشند.

پیشینه

یافته‌های پژوهش حسین زاده فرد و محمدجعفری (۱۳۹۹) با عنوان نقش نماز و عبادات تابع آن در سلامتی از منظر آیات و روایات، این بود که الزام به انجام امور نوظافتی در هنگام وضو، غسل و تیمم تنها موجب نظافت ظاهری و سلامت جسمی نیست بلکه افزون بر آن، تطهیر انسان از آنانیت و غرور است که موجب سلامت روح خواهد بود. نماز شیوه مناسبی برای مبارزه با بیماری‌های روانی ازجمله خودبینی و کبر است. نماز شب باعث تندرستی جسم و موجب رهایی از بیماری‌ها و بهبودی از امراض می‌باشد. نماز جماعت در سلامت فرد و اجتماع مؤثر است، زیرا ارتباط با افراد جامعه، گفتگوی سودمند و هدایت بخش در میان مؤمنان، گفتگوی بازدارنده از هلاکت و تباهی مؤمنان و پیشگیری از جرائم و گناهان اجتماعی به وجود می‌آید که تأثیر مستقیمی در ایجاد سلامت فردی اجتماعی دارند.

جلالی (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان تأثیر نماز بر معنای زندگی به این مهم اشاره می‌کند که فیلسوفان غربی به‌ویژه فیلسوفان فراطبیعت گرا با تأکید بر روح به‌غایت نگری و سعادت نگری تکیه دارند که اوج آن در نماز مطرح است. مکاتب شرقی بر پالایش روح و رسیدن به آرامش از طریق مراقبت تأکید می‌کنند و نماز، مقدمات و اجزای آن به‌نوعی مراقبه و پرهیز از گناهان و احترام به هستی است. در قرآن و نهج‌البلاغه چشم‌انداز مثبت نسبت به آینده و یاد مرگ به زندگی معنا می‌بخشد و نماز سراسر توجه به این دو مفهوم است؛ بنابراین هر جزء و ذکر نماز به‌عنوان اساسی‌ترین عبادت اسلام در راستای معنا بخشی به زندگی انسان است و تکرار هرروزه آن، این معنا را در وجودمان عمق می‌بخشد به‌گونه‌ای که با اهتمام بر انجام صحیح نماز و توجه حقیقی به آن می‌توانیم به کمال نهایی که تقرب به خداوند است برسیم. از مجموع بررسی‌های به‌عمل آمده که به روش کتابخانه‌ای و توصیفی صورت گرفته؛ با بررسی و مقایسه دیدگاه‌ها و نظریات پیرامون معنای زندگی و نماز، روش شده است که چگونه با نماز می‌توان به زندگی خویش معنا بخشید.

در پژوهشی دیگر با عنوان تحلیل آثار پیدا و پنهان نماز، در نظم‌پذیری، با توجه به تجارب دانشجو معلمان زعیم آزاد (۱۳۹۹) به این نتیجه رسیده است که نماز در کسب فضائل اخلاقی چون تکامل، خودسازی، اخلاص، تواضع، صبر و... تأثیر به‌سزایی دارد؛ نماز باعث معنا بخشیدن به زندگی انسان در عصر حاضر می‌شود. نقش اخلاقی، سیاسی، تربیتی، فرهنگی، اجتماعی و... نماز و نیز نقش پیشگیرانه آن از آسیب‌های اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی، غیرقابل‌انکار است. همچنین شرایط نماز تأثیرگذار عبارت‌اند از: عدم تکیه به‌صورت و ظاهر نماز، اخلاص و حضور قلب، سبک نشمردن نماز و مداومت در نماز.

نتایج پژوهش عبدی (۱۳۹۹) با عنوان بررسی و تحلیل الزامات اثرگذاری نماز بر نسل جوان، حاکی از آن است که خانواده به‌عنوان اولین بستر تربیتی نقش اساسی را در بین همه عناصر دارد. نوع تعامل پدر و مادر با فرزندان و بیان

جایگاه ویژه نماز در سعادت نوع بشر می‌تواند راهگشای راه فرزندان باشد. پس از خانواده دوستان هستند که در گرایش و نگرش نسل جوان به نماز و معنویت نقش بسیار زیاد دارند. یک دوست خوب، هدایتگر و راهنمای اطمینان بخشی است که می‌تواند مانند یک مربی کارساز باشد. سپس مدرسه به‌عنوان خاستگاه مکمل خانواده در سوق دادن نسل نوجوان و جوان به نماز حائز بیشترین نقش است. مدرسه با برنامه‌ریزی و مدیریت صحیح و اصولی می‌تواند مانند خانواده زمینه‌ساز الگوهای تربیتی و راهنمای نسل نوجوان و جوان باشد. آنگاه جامعه و در آخر حاکمیت به‌عنوان سیاست‌گذار و تأمین‌کننده منابع مالی و معنوی جامعه دارای اهمیت است. به‌عنوان خاستگاه اصلی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است وظیفه کارگزاران جامعه آن است که از امکانات تربیتی در راستای هدایت جوانان به نماز و دین‌داری بیشترین بهره را ببرند. ساختار فیزیکی و معنوی مساجد و استفاده بهینه از این مکان مقدّس در تبیین جایگاه دین و رکن اصلی آن یعنی نماز بسیار اهمیت دارد. رسانه‌های جمعی و برنامه‌ریزی دقیق و جوان‌پسند کارپردازان آن‌ها در تبیین جایگاه نماز و اثرگذاری آن بر نسل جوان، با عناوین متنوع کارگشاست.

نیازی، نوری و متولیان (۱۳۹۸) در پژوهش خود با عنوان بررسی ارتباط پایبندی نماز با هویت اجتماعی و ملی جوانان مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه کاشان که در سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷ انجام شد، تعداد ۲۹۴ دانشجوی دختر و پسر از تمامی مقاطع و رشته‌های موجود در دانشگاه کاشان با استفاده از فرمول کوکران و نمونه‌گیری خوشه‌ای تحت بررسی قرار گرفتند، به این نتیجه رسیدند که افزایش پایبندی به نماز، می‌تواند باعث افزایش میزان هویت اجتماعی و ملی در جوانان شود. در نتیجه، با ترغیب نوجوانان و جوانان به برپایی نماز، می‌توان احساس هویت اجتماعی، همبستگی اجتماعی و هویت ملی آنان را افزایش داد و کشور را از دام تفرقه دور نگه داشت.

دیانتی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان تبیین تجارب اقامه نماز در بیماران بستری: یک مطالعه پدیدارشناسی به این نتیجه رسیدند که با توجه به فراهم نبودن بستر اقامه نماز در مراکز درمانی و اهمیت نماز برای بیماران بستری، باید شرایط لازم برای اقامه نماز در این بیماران توسط مدیران و دست‌اندرکاران بیمارستان فراهم شود و مورد توجه قرار گیرد.

یوسفی، عبدالکریمی نطنزی و نسائی برزکی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان بررسی رابطه میزان پایبندی به نماز و مرتبه سلامت معنوی به این نتیجه دست یافتند که هرچه میزان پایبندی اشخاص به نماز بیشتر بود، از مرتبه سلامت معنوی بالاتری برخوردار بودند؛ در ضمن هرچه سن اشخاص کمتر می‌شد، میزان پایبندی آنان به نماز کاهش می‌یافت. نادری عقیف (۱۳۹۰) در مقاله‌ای دیگر تحت عنوان نماز از نگاه روایات، به بیان اهمیت نماز در روایات معصومین (ع)، جایگاه نماز صبح و عصر، اهمیت تسبیح و ذکر در صبح و جایگاه صبح و سحر در صبح پرداخته است.^۳

^۳ در زیر اهمّیت نماز در آئینه‌ی برخی روایات و احادیث معصومین (ع) بیان شده است:

- ۱) درباره‌ی امام حسن مجتبی (ع) نقل شده است، اعضای حضرت از ترس خدا در هنگام شنیدن نماز می‌لرزید. ایشان وقتی که پس از وضو برای نماز حاضر می‌شد، صورتش تغییر می‌کرد. از آن حضرت سؤال شد که چرا صورت شما متغیّر می‌شود؟ فرمود: «برای بنده‌ی خدا که در پیشگاه صاحب عرش قرار می‌گیرد، از ترس و هیبت خدای بزرگ، صورتش متغیّر باشد» (فرطوسی حویزی، ۱۳۵۱: ۲۴).
- ۲) امام صادق (ع) فرمود: «اولین چیزی که در قیامت از بنده‌ای حسابرسی می‌کنند، نماز اوست. اگر نماز قبول درگاه خداوند افتد، بقیّه‌ی اعمال حسنه هم قبول می‌گردد، ولی اگر نماز قبول نشود هیچ عملی از انسان قبول نخواهد شد» (فیض کاشانی، ۱۳۳۹: ۳۴۰).
- ۳) رسول خدا (ص) فرمود: «دزدترین مردم کسی است که از نمازش بدزدد و نمازی که به طور کامل انجام نشود، چون جامه‌ی کهنه و کثیفی پیچیده شده و به صورت صاحبش زده می‌شود» (جلالی شاهرودی، ۱۳۹۴ ق: ۲۲۲).
- ۴) امام باقر (ع) فرمود: «شیعیان ما را به سه چیز امتحان کنید، یکی در نماز و وقت نمازها، دوم در حفظ اسرار از دشمن و سوم در اینکه اموالشان را چقدر به مساوات با برادرانشان عمل می‌کنند» (حرّاعلمی، ۱۳۶۷: ۸۲).
- ۵) امام علی (ع) فرمود: «نسبت به نماز متعهد بوده و محافظت نماید و هر چه می‌توانید زیاد به نماز ایستاده و به وسیله‌ی آن به خدا تقرب جوید» (نهج‌البلاغه، ۱۳۷۳).
- ۶) امام رضا (ع) فرمود: «نماز بهترین وسیله‌ی تقرب هر پرهیزگاری به خداست» (فیض کاشانی، ۱۳۳۹: ۳۹۹).
- ۷) امام باقر (ع) فرمود: «یاد کردن خدا نمازگزاران را بزرگتر از یادکردن نمازگزاران خدا را، آیا نمی‌بینی که خداوند می‌فرماید: مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم و یاد خدا بزرگتر است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹۹).

الهامی نیا (۱۳۸۶) نیز در مقاله‌ی خود با عنوان نماز و مدیریت بر جامعه، تأثیرهای اقتصادی، نظامی و اجتماعی نماز در اجتماع را بیان نموده است.

جمع‌بندی پیشینه

در بررسی گزیده‌ای از پیشینه‌ها، آنچه محرز است اهمیت نماز و آثار آن در قالب پژوهش و به روش علمی است؛ اما آنچه خلاً پژوهشی محسوب می‌گردد این است که اسناد بالادستی موردبررسی قرار نگرفته و جایگاه نماز در این اسناد، آن هم به شیوه تحلیل محتوا رصد نشده است. در این پژوهش کلیه اسناد بالادستی بررسی و پس‌از آن اسنادی که به شکل ویژه‌تر به اهمیت نماز پرداخته بودند به‌عنوان نمونه هدفمند انتخاب و با روش تحلیل محتوای کیفی به شکل خلاصه مدنظر قرار گرفت. به عبارتی خلاً پژوهشی موجود در این مقاله تا حدودی مرتفع گردیده شده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از منظر هدف کاربردی، از منظر شیوه اجرا توصیفی از نوع تحلیل محتوا و از منظر ماهیت داده‌ها کیفی می‌باشد. جامعه پژوهش کلیه اسناد بالادستی و نمونه پژوهش که به شیوه هدفمند گزینش شد ۵ سند بود. آیین‌نامه اجرایی مدارس، سند تحول بنیادین، مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش (ویژه مدارس)، مجموعه مصوبات شورای عالی (برنامه‌های درسی) و نقشه مهندسی فرهنگی کشور اسنادی بودند که بررسی شدند. اسناد مذکور به شکل ویژه و با محوریت کلیدواژه نماز، تحلیل شدند. به عبارتی پس از بررسی اسناد مدنظر، مواردی که در آن‌ها به اهمیت نماز اشاره شده بود جمع‌آوری گردید که در ادامه به شکل خلاصه این تحلیل کیفی ارائه می‌شود:

یافته‌ها

در ذیل اسنادی که به جایگاه نماز پرداخته‌اند موردبررسی قرار می‌گیرند:

۱- آیین‌نامه اجرایی مدارس: این سند بالادستی آموزش و پرورش این‌گونه به تبیین جایگاه نماز پرداخته است:

• رواج و گسترش فعالیت‌های آموزشی، پرورشی و تقویت اعتقادات دینی، قرآنی و نماز و مکارم اخلاقی و فراهم آوردن امکانات و زمینه‌های برگزاری شایسته مراسم گوناگون عبادی-سیاسی؛

• همکاری در برگزاری نماز جماعت و اداره نمازخانه مدارس.

بنابراین توجه به نماز در کنار سایر امور پرورشی و اعتقادی باید به شکل منسجم و در قالب برنامه‌های متنوع فرهنگی مدنظر باشد.

۲- سند تحول بنیادین: این سند که می‌توان گفت مهم‌ترین سند بالادستی در آموزش و پرورش بوده و نقشه راه آموزش و پرورش است که توسط صاحب‌نظران با مشارکت متخصصان عرصه تعلیم و تربیت تدوین و تصویب شده، در رابطه با اهمیت نماز و نمازخانه به این موارد اشاره شده است:

• توسعه فرهنگ اقامه نماز و اهتمام به برپایی نماز جماعت در مدرسه و تقویت انس با قرآن در دانش‌آموزان و توسعه فرهنگ و سواد قرآنی با اصلاح برنامه‌ها و توانمندسازی معلمان در راستای تقویت مهارت روخوانی و روان‌خوانی در دوره ابتدایی، آشنایی با مفاهیم کلیدی قرآن در دوره متوسطه اول و آموزش معارف قرآنی در متوسطه دوم بر اساس منشور توسعه فرهنگ قرآنی (راهکار ۳-۱)؛

۸) پیامبر (ص) فرمود: «نماز نور چشم من است» (قضاعی، ۱۳۸۹: ۵۰).

۹) پیامبر (ص) فرمود: «جایگاه نماز در دین، مانند جایگاه سر در بدن است» (الهندی، ۱۴۰۵).

• طراحی و ساخت فضاهای تربیتی متناسب با اقتضائات برنامه درسی، استانداردهای تربیتی، تحولات جمعیتی، اصول شهرسازی و معماری و شرایط اقلیمی با تأکید بر استفاده از فناوری‌های نوین ساخت و تجهیزات آموزشی و رعایت الگوی معماری اسلامی- ایرانی و توجه ویژه به نقش محوری نمازخانه در طراحی و معماری اسلامی (راهکار ۱-۱۴)؛

• اهتمام به طراحی، ساخت و تجهیز مناسب نمازخانه، کتابخانه، آزمایشگاه، فضای سبز و فضای ورزشی در تمام مدارس به‌عنوان محیط تعلیم و تربیت (راهکار ۳-۱۴).

لذا علاوه بر توجه ویژه به فریضه الهی نماز، توجه به نمازخانه‌ها و کیفیت فیزیکی آن‌ها و جذابیت و شادابی آن در مدارس باید مورد توجه قرار گیرد.

۳- مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش (ویژه مدارس): یکی دیگر از اسناد مهم و کاربردی سند مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش است. این سند شامل مصوبات و آرای مورد عمل شورای عالی آموزش و پرورش از تاریخ ۱۹/۱۲/۱۳۵۸ تا پایان خردادماه سال ۱۳۹۲ است که با تغییرات و اصلاحات به‌عمل آمده در قوانین و مقررات با ویرایش جدید برای استفاده مدارس تنظیم شده است. این سند بالادستی اهمیت نماز را به این صورت تشریح می‌کند:

• خواندن صحیح نماز و آشنایی با احکام ضروری مربوط به نماز و روزه (اهداف دوره ابتدایی ذیل اهداف اعتقادی، ص ۲۳)؛

• با رغبت خواندن نمازهای واجب (برای دختران) (اهداف دوره ابتدایی ذیل اهداف اعتقادی، ص ۲۳)؛
در اهداف دوره راهنمایی (متوسطه یک) ذیل اهداف اعتقادی به این مورد اشاره شده است:

• توجه به نماز به‌عنوان مهم‌ترین راه ارتباط با خدا و عادت به خواندن نمازهای پنج‌گانه (ص ۲۶)؛
و در اهداف دوره متوسطه دو ذیل اهداف اعتقادی نیز به این مورد اشاره شده است:

• نماز را ستون دین دانسته و نماز را اول وقت می‌خواند (ص ۳۱)؛

• در همین سند یکی از وظایف مدیر مجتمع را در ذیل ارکان مجتمع، سیاست‌گذاری و هماهنگی فعالیت‌های علمی، فوق‌برنامه و اردوهای دانش‌آموزی در مدارس تابعه به‌ویژه آموزش قرآن و اقامه نماز می‌داند (ص ۳۹۴).

۴- مصوبات شورای عالی (برنامه‌های درسی):

• در این سند در قسمت هدف‌های تفصیلی دوره‌ی پیش‌دبستان، ذیل هدف تقویت حس دینی و علائق مذهبی به علاقه به کارهایی که خدا دوست دارد (نماز، روزه، پاکی و...) اشاره شده است.

• یکی از اهداف کلی درس تعلیم و تربیت دینی در دوره ابتدایی در حیطه کنشی (رفتار و عمل) ارتباط با خدا از طریق دعا و نماز می‌باشد.

۵- نقشه مهندسی فرهنگی کشور: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، به‌عنوان بازوی اجرایی شورا با همکاری و مشارکت همه‌جانبه نهادها و مراکز علمی پژوهشی حوزه و دانشگاه و دستگاه‌های اجرایی و فرهنگی ذی‌ربط و هم‌چنین با طراحی و اجرای مطالعات پیش‌نیاز و بهره‌گیری از مطالعات و پژوهش‌های موجود، پیش‌نویس نقشه مهندسی فرهنگی را تهیه و پس از بحث و بررسی در بیش از سی جلسه از جلسات شورای عالی انقلاب فرهنگی به تصویب رسید. در این سند نیز این‌گونه به اهمیت و جایگاه نماز اشاره شده است:

• تعمیق فرهنگ عمل به احکام و فروع دین و نهادینه شدن شعائر، نمادها و آیین‌ها به‌ویژه نماز، امر به معروف و نهی از منکر و عفت عمومی و حجاب (ص ۳۸)؛

• هویت اسلامی، ایرانی و انقلابی؛ انتظار منجی، قرآن و عترت، نماز و مسجد، ولایت‌فقیه، فرهنگ بسیجی، ایثار و جهاد و شهادت، زبان، ادبیات و خط فارسی (ص ۴۲)

• در قسمت راهبرد کلان ۱، ذیل راهبردهای ملی به تبیین و نهادینه‌سازی «نیاز به نماز» در همه ابعاد و مراحل زندگی و تأمین شرایط و الزامات اقامه نماز اشاره شده است (ص ۴۸). همچنین یکی از اقدامات ملی در این خصوص برنامه‌ریزی برای زمینه‌سازی و نهادینه کردن آنس با نماز جماعت و مسجد و احیای کارکردهای فرهنگی- اجتماعی آن متناسب با نیازهای زمان و مخاطبان و تدوین و اجرای برنامه ملی توسعه اقامه نماز جماعت در مساجد و نمازخانه‌ها و بهره‌گیری هم‌افزا از ظرفیت‌های آموزشی، پژوهشی، تبلیغی، رسانه‌ای و هنری در جهت تبیین و ترویج احکام، اسرار و آثار فردی و اجتماعی نماز بر طهارت ظاهری و باطنی و آرامش روحی و روانی برای همه اقشار جامعه بوده است (ص ۴۹).

نتیجه‌گیری و بحث

پژوهش حاضر با هدف تبیین جایگاه نماز در اسناد بالادستی و به شیوه تحلیل محتوای کیفی انجام شد. برای پیشبرد اهداف هر حوزه در نظام اسلامی که هدف آن سربلندی ملت ایران اسلامی است، نیاز به تهیه برنامه‌ای جامع و کامل است تا هر مسئولی با پذیرش مسئولیت با استناد به این برنامه‌ها اهداف موردنظر را پیش ببرد؛ بنابراین برای رسمیت بخشیدن به این برنامه‌ها و الزام اجرایی شدن آن‌ها توسط مسئولان، این برنامه‌ها به «قوانین لازم‌الاجرا» تبدیل می‌شوند تا تخطی از اجرای آن تخلف به شمار رود؛ بنابراین توجه ویژه به اسناد بالادستی باید مدنظر بوده و هر موضوعی که در آن اشاره شده باشد با جدیت هرچه بیشتر عملیاتی شود. یکی از این موضوعات نماز و جایگاه آن است که در ۵ سند بالادستی به آن پرداخته شد. اسناد مورد تحلیل آیین‌نامه اجرایی مدارس، سند تحول بنیادین، مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش (ویژه مدارس)، مجموعه مصوبات شورای عالی (برنامه‌های درسی) و نقشه مهندسی فرهنگی کشور بود.

پیشنهادات پژوهش

در راستای پیشنهادات پژوهش، به پژوهشگران توصیه می‌شود که:

- بررسی جایگاه نماز به شکل اختصاصی در کلام رهبری؛
- مطالعه تطبیقی جایگاه نماز و دعا در سایر کشورها علی‌الخصوص در کشورهای اسلامی؛
- بررسی اهمیت نماز به شکل اختصاصی در قرآن کریم و به شکل مبسوط؛
- بررسی اهمیت نماز به شکل اختصاصی در حدیث و سنت به شکل مبسوط؛

از نظر علمی و پژوهشی موردبررسی قرار دهند.

محدودیت‌های پژوهش

با توجه به اینکه هر پژوهشی دارای محدودیت‌های مختص خود می‌باشد، این پژوهش نیز مستثنا نبوده و محدودیت‌های آن از قرار موارد زیر می‌باشد:

- زمان‌بر بودن مطالعه کلیه اسناد بالادستی؛
- با توجه به کیفی بودن روش پژوهش با محوریت تحلیل محتوا، کلیه مقاطع ضعف این روش پژوهش غیرقابل‌گریز است.

منابع

- ۱- قرآن.
- ۲- نهج البلاغه. ترجمه‌ی شهیدی، سیدجعفر (۱۳۷۳). تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی.
- ۳- ابراهیمیان آملی، سید یوسف (۱۳۸۱). نردبان عروج سیری در اسرار نماز. تهران: رسانش.
- ۴- جلالی شاهرودی، حسین (۱۳۹۴ ق). مجموعه الاخبار. [ابی‌جا]: جعفری.
- ۵- جلالی، احمد (۱۳۹۹). تأثیر نماز بر معنای زندگی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه بیرجند، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- ۶- حسین زاده فرد، فاطمه و محمدجعفری، رسول (۱۳۹۹). نقش نماز و عبادات تابع آن در سلامتی از منظر آیات و روایات. مجله مطالعات اسلامی در حوزه سلامت. دوره چهارم، شماره ۳، صص ۷۹-۹۰.
- ۷- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۳۶۷). وسائل الشیعه. قم: انتشارات اسلامی، جلد سوم.
- ۸- دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۲). نقشه مهندسی فرهنگی کشور.
- ۹- دیانتی، منصور؛ حاجی رضایی کاشان، فاطمه؛ میر باقر آجریز، ندا و حاجی رضایی کاشان، عاطفه (۱۳۹۸). تبیین تجارب اقامه نماز در بیماران بستری: یک مطالعه پدیدارشناسی. دو ماهنامه علمی-پژوهشی فیض، دوره بیست و سوم، شماره ۷، صص ۸۲۳-۸۱۷.
- ۱۰- زعیم آزاد، غلام (۱۳۹۹). تحلیل آثار پیدا و پنهان نماز، در نظم‌پذیری، با توجه به تجارب دانشجوی معلمان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه فرهنگیان، پردیس شهید چمران تهران.
- ۱۱- عبدی، خورشیدطلا (۱۳۹۹). بررسی و تحلیل الزامات اثرگذاری نماز بر نسل جوان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، دانشکده علوم انسانی.
- ۱۲- فرطوسی حویزی، حسین (۱۳۵۱). فروع الدین اسلامی. تهران: انجمن آثار ملی.
- ۱۳- فیض کاشانی، محسن (۱۳۳۹). المحجّه البیضاء. [ابی‌جا]: مکتب مرتضوی، جلد ۱.
- ۱۴- قضاعی، محمد بن سلامه (۱۳۸۹). شهاب الاخبار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۱۵- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الانوار. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، جلد هشتاد و دو.
- ۱۶- محمودی اشتیاردی، محمد (۱۳۷۵). نماز از دیدگاه قرآن و عترت. قم: انتشارات نبوی.
- ۱۷- نادری غفیف، احمد (۱۳۹۰). نماز از نگاه روایات. فرهنگ کوثر.
- ۱۸- نیازی، محسن؛ نوری، زهرا و متولیان، صباح (۱۳۹۸). بررسی ارتباط پایبندی نماز با هویت اجتماعی و ملی جوانان (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه کاشان). دو ماهنامه علمی-پژوهشی فیض، دوره بیست و سوم، شماره ۷، صص ۸۴۲-۸۳۵.
- ۱۹- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۱). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- ۲۰- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۲). مجموعه مصوبات شورای عالی (برنامه‌های درسی). تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- ۲۱- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۲). مجموعه مصوبات شورای عالی آموزش و پرورش (ویژه مدارس). تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- ۲۲- وزارت آموزش و پرورش (۱۴۰۰). آیین‌نامه اجرایی مدارس.
- ۲۳- الهامی نیا، علی اصغر (۱۳۸۶). نماز و مدیریت بر جامعه. فصلنامه مریبان، سال دهم، شماره ۳۷.
- ۲۴- الهندی، حسام‌الدین (۱۴۰۵). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. [ابی‌جا]: شارع سوریا، جلد هفتم.
- ۲۵- یوسفی، حبیب‌الله؛ عبدالکریمی نطنزی، مرضیه و نسایی برزکی، حسین (۱۳۹۸). بررسی رابطه میزان پایبندی به نماز و مرتبه سلامت معنوی. دو ماهنامه علمی-پژوهشی فیض، دوره بیست و سوم، شماره ۷، صص ۷۴۰-۷۳۵.